

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.27>**Валерій ЯНУСЬ**

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

Valerii YANUS

PhD Student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7232-9254>**Володимир КІЦАК**

доцент кафедри історії України, археології та допоміжних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of
Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>**ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАЛІВ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ X–XIII СТ.
(НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

Анотація. У статті проведено комплексний аналіз фортифікаційних особливостей та оборонної ролі валів Тербовлянського замку X–XIII ст. Базуючись на літописних, археологічних та історико-архітектурних джерелах, простежено етапи будівництва давнього дитинця, вивчено типи валів за конструктивними особливостями, їх функціональну специфіку та еволюцію фортифікаційної системи у процесі розвитку Тербовлі. З'ясовано, що вали фортеці були зведені за принципом дерев'яно-земляних клітей із використанням рельєфних особливостей такої території. **Методологічна основа роботи.** Зокрема, значну роль відіграли мисове розташування, стрімкі схили та яри, що забезпечувало ефективну оборону фортеці під час атаки ворога. Також досліджено ритуально-релігійні функції валів Тербовлянського замку, оскільки на території городища було зафіксовано залишки поховань, культові майданчики та християнське кладовище. Охарактеризовано ключові результати археологічних досліджень XX–XXI ст., проведених у межах Замкової гори, які вкотре підтвердили факт поступового та безперервного розвитку фортифікацій Тербовлі. **Висновок.** Визначено, що система валів міста є свідченням високого рівня давньоруського оборонного будівництва та можливостей адаптації його до природних умов. Дослідження Тербовлянської фортеці має велике значення для повноцінного розуміння еволюції військового архітектурного мистецтва та сакральних особливостей давньоруських міст.

Ключові слова: Тербовлянська фортеця, вал, оборонна споруда, укріплення, фортифікації.

**FORTIFICATION FEATURES OF THE RAMPARTS OF TEREBOVLIA CASTLE
IN THE 10TH–13TH CENTURIES (BASED ON ARCHAEOLOGICAL RESEARCH)**

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the fortification features and defensive role of the ramparts of Terebovlia Castle in the 10th–13th centuries. Based on chronicle, archaeological, and his-

torical-architectural sources, the stages of construction of the ancient citadel are traced, the types of ramparts are studied in terms of their structural features, their functional specifics, and the evolution of the fortification system in the process of Terebovlia's development. It has been established that the ramparts of the fortress were built according to the principle of wooden and earthen cages using the relief features of the territory.

The methodological basis. In particular, the cape location, steep slopes and ravines played a significant role, ensuring effective defence of the fortress during enemy attacks. The ritual and religious functions of the ramparts of Terebovlia Castle were also studied, as the remains of burials, cult sites and a Christian cemetery were found on the territory of the settlement. The key results of archaeological research conducted in the 20th and 21st centuries within the Castle Hill area were characterised, once again confirming the gradual and continuous development of Terebovlia's fortifications. It was determined that the city's rampart system is evidence of the high level of ancient Russian defensive construction and its ability to adapt to natural conditions. **Conclusion.** The study of the Terebovlia fortress is important for a full understanding of the evolution of military architectural art and the sacred features of Old Russian cities.

Key words: Terebovlia fortress, rampart, defensive structure, fortification, fortifications.

Давньоруські укріплення, розміщені на території сучасної Тернопільщини, є важливою складовою частиною археологічної та історико-культурної спадщини України. Вигідні природні умови зробили цей регіон придатним для спорудження великої кількості оборонних комплексів, які, своєю чергою, відігравали значну роль у формуванні системи давньоруських поселень. Важливе місце серед них посідає Теребовлянська фортеця. Це один із найбільш значущих центрів Західного Поділля періоду X–XIII ст., що виконував як адміністративні, так і оборонні функції упродовж століть.

Дослідження валів Теребовлянського замку є важливим завданням сучасної археології, оскільки це дозволить реконструювати етапи розвитку фортифікацій давніх міст, вивчити зв'язок між природними умовами, оборонними технологіями та традиціями тогочасного будівництва. Окрім того, результати проведених раніше археологічних розкопок свідчать, що фортифікаційні споруди Теребовлі мали не тільки військове, а й ритуально-релігійне призначення, що, своєю чергою, дає нам можливість проаналізувати риси та специфіку світогляду людей у часи перехідного періоду від язичництва до християнства.

Мета статті – комплексне дослідження фортифікаційної специфіки валів Теребовлянської фортеці, вивчення їхньої оборонної та релігійної ролі у процесі розвитку давньоруського міста.

Рельєф Тернопільщини завжди створював сприятливі умови для побудови фортифікаційних споруд. Горбистий характер місцевості та розгалужена річкова система забезпечували природні перепони, які активно використовувались у давньоруський період для зведення укріплень [1, с. 19]. Усі відомі зараз городища X–XI ст. на території краю мали спільну рису – їх розміщували на високих, природно захищених мисах, які обрамлювались стрімкими схилами та глибокими ярами, на дні яких часто текли ріки та струмки. Такий вибір локації був продиктований перш за все оборонним фактором – у подібних місцях було значно легше зводити фортифікаційні елементи, а рельєфні особливості підсилювали здатність укріплення стримувати та протистояти атакам противника.

Городища були укріплені ескарпом або валом по краю та декількома рядами ровів та валів з напільного боку. Почасті застосовувались і оборонні споруди, приналежні до ранньозалізного часу. Городища з 1–4 валами, згідно з типологією М. Кучери, належать до «простих» городищ – тих, які укріплені лише з напільної частини. До цієї категорії, серед інших, належить і Теребовлянська фортеця.

Перша літописна згадка про Теребовлю як місто (або ж город) датується 1097 р. і пов'язана із Любецьким з'їздом, на якому було офіційно підтверджене право Володареві та Васильку

Ростиславичам на Теробовлю та Перемишль. Однак відомо і те, що на момент отримання князем Васильком прав на місто, воно вже існувало. Наприкінці IX – у першій пол. X ст. на Замковій Горі був общинний центр, де знаходився дитинець (Теробовля I (рис. 2), урочище Замкова Гора), поселення-супутник (Теробовля III (рис. 2), урочище Замкова Гора, городи), поселення з укріпленнями (Теробовля IV (рис. 2), урочище Замкова Гора, ліс), два відкриті поселення – зі східного боку, нижче від Замкової Гори, на мисоподібному березі р. Гнізна (Теробовля IX (рис. 2), вул. Тернопільська) та на межі сучасного міста із с. Кровінка Теробовлянської громади (Теробовля X (рис. 2)). Оборонні вали 3 і 4 (рис. 1), розташовані з напільної сторони городища, були зведені ще у ранньому залізному часі. Другий вал (за планом (рис. 1) – від стрілки мису) був зведений у X ст. Наприкінці IX – на початку X ст. на городищі не споруджувались суто слов'янські вали. Найімовірніше представники райковецької культури в оборонних цілях застосовували ранньозалізні вали. Тут також збереглися споруди кінця IX – початку X ст., а саме житло із піччю-кам'янкою і подовгастий будинок, розташований перпендикулярно до головного давньоруського валу (згідно з планом – вал № 2).

Наступна згадка датована 1144 р. – часом протистояння військ київського князя Всеволода Ольговича та галицького Володимирка Володаревича на околицях Теробовлі [2, с. 196]. Наступна звітка – 1154 р., протистояння князя Ярослава Галицького із Ізяславом Мстиславовичем [2, с. 259–260]. Ще одна згадка датується 1206 роком, коли Ізяслав, син Володимира Ігоровича, сів у Теробовлі [1, с. 33]. Також існує спомина про місто у 1211 р., коли Західне Поділля було під впливом краківського Лешка Білого [1, с. 33]. Остання літописна згадка про Теробовлю зафіксована у 1227 р. і пов'язана із сутичками між угорським королем Андрієм та князем Мстиславом Мстиславичем [1, с. 33].

Дитинець Теробовлі розташовується в урочищі Замкова Гора, у північній частині сучасного міста. Першим, хто зафіксував факт існування літописної Теробовлі саме у цій локації, був краєзнавець та археолог Л. Чачковський. Саме він у 30-х рр XX ст. описав характеристику

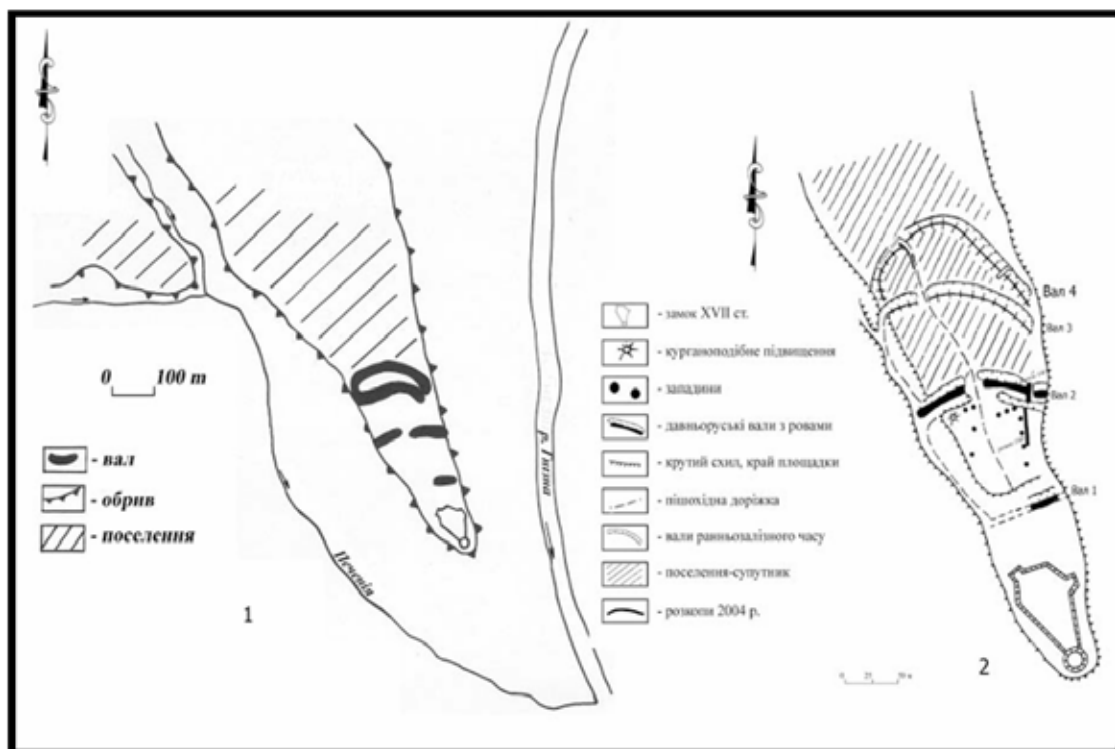

Рис. 1. Літописна Теробовля: 1 – картосхема розміщення дитинця та головних поселень-супутників; 2 – план городища (мал. Б. Тимошука)

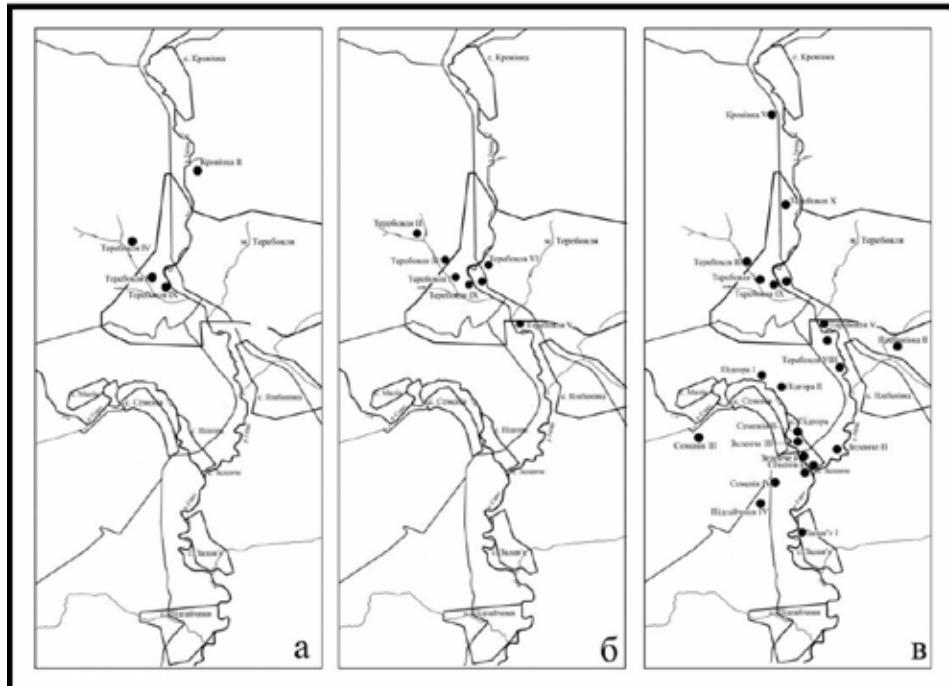

Рис. 2. Етапи формування літописної Теребовлі: а – пам'ятки райковецької культури; б – пам'ятки давньоруського часу (X–XI ст.); в – пам'ятки давньоруського часу (XII–XIII ст.) (мал. М. Ягодинської)

розташування городища, а також надав його план [3; 4, с. 249]. Однак його твердження до 1984 р. було дискусійним, адже археологи Я. Пастернак [5, с. 26–27] та І. Свешніков [6, с. 11] вважали, що літописне місто розміщувалося у точці злиття рік Серет та Гнізна, в урочищі Замчище поблизу с. Семенів. Це пояснювалося зокрема тим, що під час археологічних розкопок Я. Пастернак не знайшов у дворі замку XVI–XVII ст. слідів давньоруського культурного шару. Також ця теза підсилювалась літописними згадками про те, що Теребовля стояла на р. Серет. Відсутність культурного шару XI–XIII ст. пояснювалась тим, що Я. Пастернак проводив розкопки у середній частині двору, де справді був лише мінімальний культурний шар із пізньою керамікою, датованою XV ст. [7, с. 3].

Окрім того, результати дослідження Р. Могитича, З. Лагуша та М. Ягодинської [8, с. 138] показують, що на території замку виявлені пізньослов'янський та давньоруський культурні шари, а також житло X ст. Також було знайдено залишки оборонних стін X–XI ст. та XIII ст. [8, с. 138–139].

Вивченням такої тематики також займалися краєзнавець А. Чоловський [9] та дослідник археологічних пам'яток Б. Януш [10]. Значний внесок у вивчення фортифікацій Теребовлянського замку зробили учасники Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР, очільником якого був Б. Тимошук [11]. Експедиції у Теребовлі проводили також члени архітектурно-археологічного загону Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Чорноуса [12, с. 102].

Вагомим внеском у вивчення фортифікаційних особливостей валів Теребовлі є праці М. Ягодинської. Вона провела декілька детальних археологічних досліджень на території Замкової Гори, а також значну кількість експедицій на Тернопіллі загалом [13, с. 105].

Розкопки на території Теребовлянського замку проводили також групою вчених – вихідців Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України – ДП ОАСУ «Подільська археологія». Серед них – В. Ільчишин, О. Дерех, С. Грабовий, А. Загородній, М. Бігус, А. Чокан, М. Строцень [14].

Городище-дитинець Теробовлі є яскравим прикладом мисового типу розташування середньовічних поселень. Дитинець був зведений на корінному високому мисі лівого берега р. Печенія та правого берега р. Гнізна. Цей мис був клиноподібною витягнутої форми і мав значне природне пониження з південного боку. Саме городище розташовувалось у найвужчій частині мису. З напільної сторони воно було захищене дугоподібними рядами з п'яти ровів та чотирьох валів. До давньоруських фортифікаційних споруд науковці відносять перший та другий вали. Третій і четвертий натомість вважаються оборонними спорудами ранньозалізної доби (рис. 1) [15, с. 378].

Довжина оборонних споруд зумовлювались перш за все розмірами площадки у внутрішній частині городища. Глибина рову та висота валів залежали від місцезнаходження (ліс, орне поле тощо) та їх збереженості. Конструкцію валу утворювали кліті – дерев'яні зруби, які заповнювались ґрунтом, вигорнутим із рову. Таку будову мав, зокрема, головний вал оборонної лінії городища Теробовля І. Його висота сягала 3 м, і на верхній його частині розташовувалися дерев'яні стіни оборонного призначення. Господарські приміщення мали ширину понад 3 м і прилягали до валу із внутрішнього боку [11, с. 125].

Внутрішню площу городища забудовували житлами. На площадці Теробовлі І, обрамленій головним валом, було виявлено 11 западин від жител. Два житла були розкопані частково, і їх відносять до Х та Х – ХІ ст. [16, с. 57]. Виїзди з городища знаходились здебільшого у місцях розривів між валами або ж між краєм мису і валом, якщо один з країв валу не доходив до межі майданчика і таким чином залишав площу для проїзду [17, с. 288].

З культурним шаром кінця IX – початку Х ст. дослідники пов'язують саме поселення Теробовля ІV, що знаходилось в урочищі «Замкова Гора» (ліс). [16, с. 58]. Воно складалося із 17 западин, і від городища його відокремлював дугоподібний вал із ровом завдовжки 130 м. Відповідно до плану Л. Чачковського він розділяв вододіл та вузьку частину мису (рис. 3). Вал був споруджений типовим способом для оборонної фортифікації того

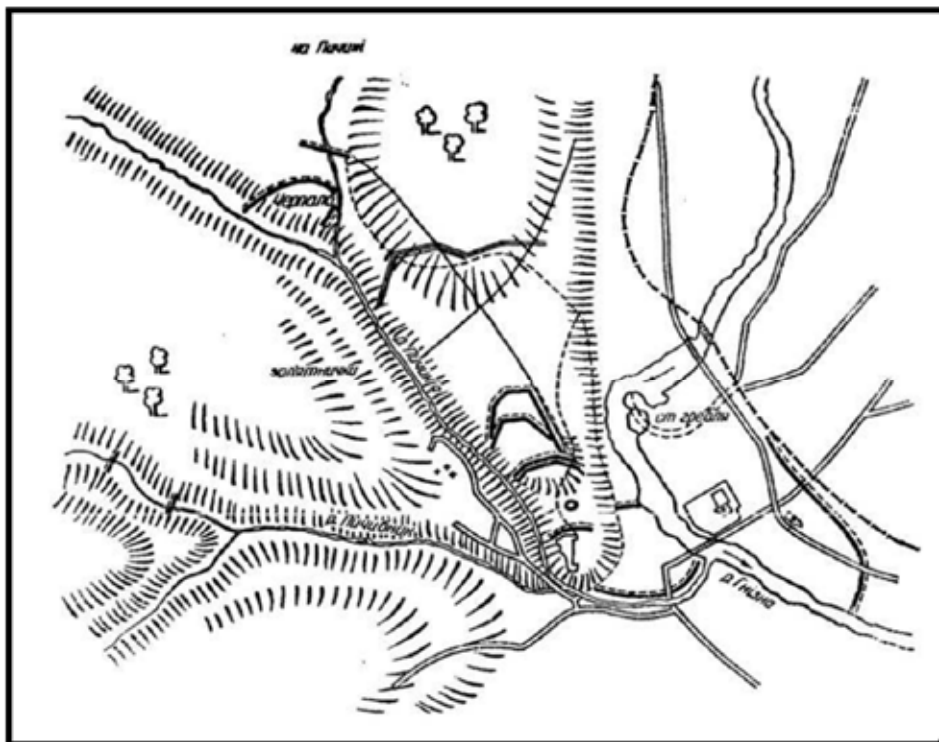

Рис. 3. Теробовля. План замку та городища на Замковій Горі з околицями (за Л. Чачковським)

часу. Добре утрамбована материкова платформа слугувала основою, а ззовні на ній зводили кам'яну крепиду 1,6 м шириною та 0,4 м висотою. Крепіда споруджувалась із необробленого каміння, щільно вкладеного без зв'язуючого розчину. Край крепиди, який сходився з порожнистими клітьми, викладали із великих каменів. Конструкція клітей була каркасно-стовповою. Вони найімовірніше мали житлове чи господарське призначення, однак будь-яких споруд, що забезпечували б опалення, на цій локації знайдено не було. Усю конструкцію ззовні покривали шаром гумусованої землі загальною товщиною близько 0,6 м. Поверх цього шару фіксували жовту материкову глину 0,4 м завтовшки. Зовні вал покривався шаром темно-сірого лісового ґрунту. Загалом висота валу становила 1,45 м від рівня материка, а глибина рову – до 1,0 м від того ж рівня.

Вали поділяли укріплену місцевість Теробовлі на город і передгороддя. Перші два із них були споруджені за 150 м від княжого двору і замикали город. Вони мали півокруглу форму, простягалися від східного до західного схилу гори і були 140 м завдовжки [18, с. 18]. У схилі уздовж зовнішнього валу з боку города була вузька ніша, на яку опирали балки частоколу. Між валами та глибоким перекопом перед княжим двором розташовувались приміщення для засобів оборони та склади харчів. На відстані близько 120 м від призамкових валів були наступні – подвійні. Вони обрамлювали передню частину міста. Як і попередні, ці вали мали дугоподібну форму. Це дозволяло подовжити лінію оборони фортеці, аби ворожі атаки могла водночас відбивати більша кількість воїнів. Також завдяки округлій формі валів між ними з'явилась досить широка площа, аби розмістити на ній більше оборонного знаряддя та резерву. На місцях стиків двох пар валів були вузькі проміжки-переходи, що сполучали передгороддя із площами між валами.

Окрім земляних укріплень, для оборони застосовувалися і водні. У потічках Пичинія і Пичивник досі збереглися рештки гребель, створених для затримання води. Під час облоги замку у цих греблях піднімалися заслінки, і вода розливалась околицями, утруднюючи ворогу доступ до фортеці із півдня та заходу.

Наприкінці XI – на поч. XII ст. відбулась реконструкція головного давньоруського валу (згідно з планом – 2-й вал, рис. 1), спорудженого у X–XI ст. Його підсипали до 3 м висотою, а на вершині звели дерев'яні оборонні стіни. Археологи виявили обгоріле дерево, рештки колод та вугілля у рову [1, с. 38; 11, с. 125]. Із внутрішньої сторони валу примикались кліті житлово-господарського призначення. Вони були понад 3 м шириною та найімовірніше використовувались дружинниками. У процесі реконструкції вал також був розширений до 7–8 м, а рів – поглиблений до 1,8 м від рівня давньої поверхні [1, с. 38; 11, с. 125].

Внутрішній вал дитинця у Теробовлянській оборонній споруді, як стверджує Б. Тимошук, слугував обрамленням «княздвору» [11, с. 125] та був зведений у XII ст. Це фактично був земляний укіс, яким підсипали оборонну стіну із зовнішньої сторони. В основі оборонної стіни були пустотілі кліті 3 м завширшки [11, с. 125]. У зрубі під час досліджень серед іншого виявили глинобитну піч, що дає підстави вважати помешкання житлово-господарським приміщенням, яким користувалися воїни. Пізніше цей вал зазнав декількох реконструкцій. Остання з них відбулася у 2-й пол. XIII ст. [11, с. 126].

Зовнішній вал ранньозалізного часу, що також входив до оборонної системи замку, був завдовжки 3500 м. Своїми краями він сягав ескарпованих схилів Замкової гори, які тягнулися до валів від кінця мису. Також було виявлено залишки дерев'яної стіни, якою підсилювали ескарпи [11, с. 126].

У XII–XIII ст. спорудження валів-платформ відбувалось за фортифікаційною традицією X–XI ст. І надалі застосовувались кліті (дерев'яні конструкції) із земляним наповненням та використовувалась кам'яна крепіда (опорна обкладка навколо купольної поверхні насипу).

Також використовувались природні особливості ґрунтів – подекуди укріплення завдяки цьому будувалися без додаткових кам'яних чи дерев'яних конструкцій.

На XII – 1 пол. XIII ст. припав значний підйом Теревовлі. Цьому сприяла, зокрема, внутрішня політика князя Василька і його наступників. У той час місто значно розширилось, зокрема збільшилась кількість поселень у межах сучасної Теревовлі. Давньоруські поселення розташовувались по обидва береги річок Серет та Гнізна. Замкова Гора, як і раніше, була ядром міста. Там виявлено значний культурний шар того часу. Також оновлювались стіни князівського двору.

Окрім оборонного призначення, вали виконували й релігійну функцію. У X ст. у сакральній частині городища звели вал (2-й вал), що мав культове призначення. Він перекрив більш ранній подовгастий будинок. Як стверджує Б. Тимошук [11], вал був висотою 1 м, і на його пласкій частині був зведений майданчик-вівтар із каменю загальною шириною 1,7 м. Каміння, з якого складався майданчик, було перепалене, що ймовірно означало часте використання вогнища у цій частині городища. Також на поверхні майданчика були виявлені елементи кераміки, датовані X ст., та кам'яне пряслице, кістки оленя та деяких свійських тварин. З напільної сторони розташовувався рів.

Теорію, що такий вал мав культове призначення, підтверджує і те, що у X–XI ст. з внутрішньої сторони до нього примикав ще один довгий будинок. Споруда була зорієнтована у напрямках північ – південь вузькою стороною. Ширина частини, яка збереглась до нашого часу, становила 3,8 м. Будинок був зведений каркасно-стовповим методом, всередині була земляна долівка, вкрита плоскими каменями. На підлозі було виявлено елементи ліпного та гончарного посуду, а також фрагменти кісток великої рогатої худоби. У ніші стіни, яка примикала до валу, знайшли поховання чоловіка літнього віку. Кістяк лежав головою на захід та був у випростаній позиції. Речей, що призначались для супроводу покійного в інший світ, виявлено не було. Поховання впритул прилягало до валу і під час пізнішої його реконструкції перекрилось новим культурним шаром.

Пізніше, у XII–XIII ст., у сакральній ділянці городища (територія поміж валами № 1 та № 2) облаштували християнське кладовище. Про це свідчить, зокрема, знайдене жіноче поховання західної орієнтації. На відстані 15 см від черепа було виявлене скроневе оберненокінцевозагнуте кільце, типове для традиції Західного Поділля. Ще одне кільце лежало на черепі [4, с. 265]. Наявність цього давньоруського поховання дає причини вважати, що за першим валом була розміщена сакральна ділянка, де, ймовірно, у різні історичні періоди проводились культові обряди, приналежні як до язичництва, так і до християнства.

Отже, фортифікаційна система Теревовлянського замку формувалася у кілька етапів, упродовж яких природні особливості місцевості (мисове розташування, стрімкі схили та наявність річкових долин) були гармонійно поєднані з інженерними засобами оборони.

Оборонні вали городища, зведені за принципом дерев'яно-земляних клітей, відображають високий рівень будівельної культури та адаптації до природного середовища. Поєднання земляних насипів дерев'яних стін та кам'яної кріпиди, що є найбільш значущою особливістю валової побудови, забезпечувало стійкість та ефективність укріплень у процесі оборони фортеці. Свідчення про реконструкції валів у X–XIII ст. дають нам інформацію про безперервний розвиток укріплень і пристосування їх до змін військової тактики того часу.

Не менш важливою є і сакральна функція валів. Вівтарні споруди, залишки поховань, культових майданчиків та пізнішого християнського кладовища, знайдені під час археологічних розкопок, свідчать про те, що вали та прилеглі до них ділянки використовувались зокрема з ритуальними цілями. Це дає нам причини вважати, що стародавні світоглядні традиції зберігались на території Теревовлі у період християнізації регіону.

Загалом, особливості побудови замку є цінним джерелом для дослідження еволюції оборонної архітектури давньоруських міст, а також для вивчення специфіки військово-інженерних та релігійних функцій у межах єдиної фортифікаційної споруди.

Теребовлянська фортеця залишається важливим об'єктом для дослідження оборонного мистецтва давньоруського часу. Вивчення цього комплексу є актуальним і містить значний потенціал для аналізу та визначення ролі фортеці в оборонній мережі Тернопільського регіону.

Література

1. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях. Тернопіль : ТОВ «Терно-граф», 2018. 288с., іл.
2. Літопис Руський. / Пер. тексту, передмова, прим., ім.-особ., геог.-археол.-етногр. покажч., табл., карти і плани Л.Є. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
3. Чачковський Л. Княжа Теребовля. Львів, 1931. 52 с.
4. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Археологічні дослідження у Теребовлі. Львів : АДЛУ, 2006. Вип. 9. С. 249–268.
5. Пастернак Я. Стародавні часи Теребовельщини. *Теребовельська земля* : іст.-меморіал. зб. Нью-Йорк–Сідней, 1968. С. 19–31.
6. Свешников І.К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. Львів, 1959. С. 3–29.
7. Пастернак Я. На Теребовельським замку. Львів : Діло, 1931. № 2. С. 202.
8. Могилич Р.І. Теребовля (штрихи історичної топографії). *Археологічні студії*. Київ–Чернівці, 2000. Вип. 1. С. 132–141.
9. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Lwów: nakł. aut., 1892. 70 s.
10. Janusz B. Przeszłość i Zabutki województwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926. 283 s.
11. Тимошук Б.О. Теребовля – місто Галицької Русі. Галич і Галицька земля. Київ–Галич, 1998. С.124–127.
12. Черноус В.О. Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1991. № 2. С. 101–102.
13. Ягодинська М.О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1991. С. 104–106.
14. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2007 році.
15. Кучера М.П. Городища. Археологія Української ССР. Т. 3. Київ : Наукова думка, 1986. С. 372–397.
16. Тимошук Б.О. Дослідження давньоруської Теребовлі. *VI Подільська історико-краєзнавча конференція* : тези доп., Кам'янець-Подільський, 1985. С. 57–59.
17. Маярчак С. Давньоруські житла Західного Поділля. *Фортеця* : збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 284–290.
18. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: Істор. нарис-путівник I / Худож. оформл. В.І. Сави. Львів : Каменярь, 1998. 294 с.
19. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III. Warszawa, 1930. 39 s.
20. Czołowski A. Jan III i zamek w Olesku. Lwów : Pierwsza Związkowa Drukarnia 1935. 30 s.
21. Demetrykiewicz W. 1900 Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*. Kraków. S. 92–125.
22. Абашина Н.С., Відейко М.Ю. Повість про велике розселення слов'ян. Україна – Історія великого народу. Київ : Кріон, 2011. 256 с.
23. Вечерський В. Замки і фортеці України. Київ : «Балтія-друк», 2005. 264 с.
24. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України : підручник. Тернопіль, 2004. 480 с. іл.
25. Герета І. Теребовля. Шлях через віки. Львів : «Каменярь», 1997. 127 с.
26. Завітій Б.І. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. *Вісник інституту археології Львівського національного університету*, 2009. Вип. 4. С. 111–129.
27. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. (5000–900 рр. до Р.Х.). Київ, 2006. 337 с.

28. Миська Р.Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Буцацького та Чортківського р-нів Тернопільської обл. у 2004 р. (рукопис). 2004. 158 архів ІА НАН України.
29. Миська Р.Г. Долітописний Теребовль. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2008. Вип. 12. С. 292–303.
30. Миська Р.Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 14. Львів : Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 313.
31. Миська Р.Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 14. С. 313–323.
32. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010, С. 211–219.
33. Могитич Р. Архітектурно-археологічні дослідження м. Теребовлі Тернопільської області. *Вісник Ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 1997. № 6. С. 19–22.
34. Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 561 с.
35. Повість минулих літ. Київ : Веселка, 1989. 224 с.
36. Строць Б.С., Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Звіт про археологічні дослідження по вул. кн. Василька, 102 А в м. Теребовля Тернопільської обл. у 2006 році (рукопис). Львів, 2006. 18 с.
37. Строць Л. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 53–65.
38. Строць Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 249–253.
39. Чачковський Л. Княжий город Теребовля. Життя і знання. Львів, 1932. С. 257–259.
40. Ягодинська М. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році. *Археологічні відкриття України 2001–2002 рр.* Київ, 2003. № 1. С. 11–15.
41. Ягодинська М.О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII ст. на Західному Поділлі. Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. першого – на початку другого тис. н.е. Чернівці, 1994. С. 54–56.
42. Ягодинська М.О., Виноградська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. АБУ в 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 299–302.

References

1. Yahodynska, M. (2018). Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia u X–XIII stolittakh [Old Rus' Monuments of Western Podillia in the 10th–13th centuries]. Ternopil: Terno-hraf. [in Ukrainian].
2. Litopys Rus'kyi [The Rus' Primary Chronicle] (L.Ye. Makhnovets, Ed. & Trans.). (1989). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
3. Chachkovskiy, L. (1931). Kniazha Terebovli [The Princely Terebovli]. Lviv. [in Ukrainian].
4. Myska, R.H., & Pohoralskyi, Ya.V. (2006). Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli [Archaeological Research in Terebovli]. ADLU, 9, 249–268. [in Ukrainian].
5. Pasternak, Ya. (1968). Starodavni chasy Terebovel'shchyny [Ancient Times of the Terebovli Region]. In *Terebovel'ska zemlia: Istorychno-memorialnyi zbirnyk* (pp. 19–31). New York–Sydney. [in Ukrainian].
6. Sveshnykov, I.K. (1959). Arkheolohichni roboty Lvivskoho istorychnoho muzeiu v 1952–1957 rr. [Archaeological works of the Lviv Historical Museum in 1952–1957]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Pasternak, Ya. (1931). Na Terebovel'skim zamku [At the Terebovli Castle]. Dilo, 2, 202. [in Ukrainian].
8. Mohytych, R. I. (2000). Terebovli (shtrykhy istorychnoi topohrafii) [Terebovli: Outlines of Historical Topography]. *Arkheolohichni studii*, 1, 132–141. Kyiv–Chernivtsi. [in Ukrainian].
9. Czołowski, A. (1892). Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej [Old Castles and Fortresses in Halych Rus']. Lwów: Nakładem autora. [in Polish].

10. Janusz, B. (1926). *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego* [The Past and Monuments of the Tarnopol Voivodeship]. Tarnopol. [in Polish].
11. Tymoshchuk, B.O. (1998). Terebovlia – misto Halytskoi Rusi [Terebovlia – a City of Halych Rus’]. In *Halych i Halytska zemlia* (pp. 124–127). Kyiv–Halych. [in Ukrainian].
12. Chornous, V.O. (1991). Rozvidkovi roboty u Terebovli ta Mykulyntsiakh Ternopilskoi oblasti [Survey Works in Terebovlia and Mykulyntsi]. *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 2, 101–102. [in Ukrainian].
13. Yahodynska, M.O. (1991). Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskykh pam’iatok na Zakhidnomu Podilli [Archaeological Research of Old Rus’ Sites in Western Podillia]. *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 104–106. [in Ukrainian].
14. Strocen, B. (2007). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku [Report on Archaeological Research of the Skalat Castle]. (Manuscript). [in Ukrainian].
15. Kuchera, M.P. (1986). Horodyshcha [Hillforts]. In *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR* (Vol. 3, pp. 372–397). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
16. Tymoshchuk, B.O. (1985). Doslidzhennia davnorus’koi Terebovli [Research of Old Rus’ Terebovlia]. In *VI Podilska istoryko-kraieznavcha konferentsiia* (pp. 57–59). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
17. Maiarchak, S. (2009). Davnorus’ki zhytla Zakhidnoho Podillia [Old Rus’ Dwellings of Western Podillia]. In *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka “Tustan”* (pp. 284–290). Lviv. [in Ukrainian].
18. Horodyskyi, L., & Zinchyshyn, I. (1998). Mandrivka po Terebovli i Terebovlianshchyni: Istorychni narys-putivnyk [A Journey Through Terebovlia and the Terebovlia Region: A Historical Guide]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
19. Czołowski A. (1930). *Ikonografja wojenna Jana III* [Military Iconography of Jan III]. Warszawa. [in Polish].
20. Czołowski, A. (1935). Jan III i zamek w Olesku [Jan III and Olesko Castle]. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia. [in Polish].
21. Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej [Archaeological Searches in the Terebovlia District in Eastern Galicia]. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 92–125. Kraków. [in Polish].
22. Abashyna, N.S., & Videiko, M.Yu. (2011). Povist pro velyke rozselennia slov’ian [The Tale of the Great Slavic Expansion]. Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
23. Vecherskyi, V. (2005). Zamky i fortetsi Ukrainy [Castles and Fortresses of Ukraine]. Kyiv: Baltia-druk. [in Ukrainian].
24. Vynokur, I.S., & Telehin, D.Ya. (2004). *Arkheolohiia Ukrainy* [Archaeology of Ukraine]. Ternopil. [in Ukrainian].
25. Hereta, I. (1997). Terebovlia. Shliakh cherez viky [Terebovlia: A Path Through the Ages]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
26. Zavitii, B.I. (2009). Doslidzhennia loshnivskoho horodyshcha rannozaliznoho viku ta yoho okolyts [Research of the Loshniv Hillfort of the Early Iron Age]. *Visnyk Instytutu arkeolohii LNU*, 4, 111–129. [in Ukrainian].
27. Klochko, V.I. (2006). Ozbroyennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000–900 rr. do R.Kh.) [Weapons and Warfare of Ancient Population of Ukraine (5000–900 BC)]. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Myska, R.H. (2004). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na terytorii Terebovlianskoho, Buchatskoho ta Chortkivskoho r-niv Ternopilskoi obl. u 2004 r. [Report on Archaeological Research in the Terebovlia, Buchach, and Chortkiv Districts of Ternopil Region in 2004] (Manuscript). Archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
29. Myska, R.H. (2008). Dolitopysnyi Terebovl [Pre-Chronicle Terebovlia]. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, 292–303. [in Ukrainian].
30. Myska, R.H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkeolohichnykh dzherel [Chronicle Terebovlia in Light of Archaeological Sources]. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, 313. [in Ukrainian].

31. Myska, R.H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkheolohichnykh dzherel [Chronicle Terebovia in Light of Archaeological Sources]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, 313–323. [in Ukrainian].
32. Myska, R.H., & Pohoralskyi, Ya.V. (2010). Doslidzhennia horodyshch poblyzu s. Bile na Chortkivshchyni [Research of Hillforts near the Village of Bile in Chortkiv Region]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, 211–219. [in Ukrainian].
33. Mohytych, R. (1997). Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennia m. Terebovli [Architectural and Archaeological Research in Terebovia]. *Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsii*, 6, 19–22. [in Ukrainian].
34. Pasternak, Ya. (1961). Arkheolohiia Ukrainy [Archaeology of Ukraine]. Toronto. [in Ukrainian].
35. Povist mynulykh lit [The Tale of Bygone Years]. (1989). Kyiv: Veselka. [in Old East Slavic].
36. Strocen, B.S., Myska, R.H., & Pohoralskyi, Ya.V. (2006). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. kn. Vasylika, 102 A v m. Terebovia Ternopilskoi obl. u 2006 r. [Report on Archaeological Research at 102A Knyaz Vasylika Street in Terebovia, Ternopil Region, in 2006] (Manuscript). Lviv. [in Ukrainian].
37. Strocen, L. (2012). Istorii doslidzhennia oboronnykh sporud na Ternopilshchyni [History of Research on Defensive Structures in Ternopil Region]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21(1), 53–65. [in Ukrainian].
38. Strocen, L.D. (2010). Arkheolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku u 2008 r. [Archaeological Research of Skalat Castle in 2008]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, 249–253. [in Ukrainian].
39. Chachkovskyi, L. (1932). Kniazhyi horod Terebovia [The Princely Town of Terebovia]. *Zhyttia i znannia*, 257–259. [in Ukrainian].
40. Yahodynska, M. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovia ta yoho okolytsiakh v 2002 r. [Archaeological Research in Terebovia and Surroundings in 2002]. *Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 2001–2002 rr.*, 1, 11–15. [in Ukrainian].
41. Yahodynska, M.O. (1994). Arkheolohichni doslidzhennia davnorus'koho sviatylyshcha XII–XIII st. na Zakhidnomu Podilli [Archaeological Research of an Old Rus' Sanctuary of the 12th–13th c. in Western Podillia]. In *Naselennia Prutsko-Dnistrovskoho mezhyrichchia ta sumizhnykh terytorii* (pp. 54–56). Chernivtsi. [in Ukrainian].
42. Yahodynska, M.O., & Vynohradska, L.I. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovli ta yoho okolytsiakh v 2002 r. [Archaeological Research in Terebovia and Surroundings in 2002]. *AVU 2001–2002*, 299–302. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 14.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025